

DENGBÊJÎ LI RADYOYA ÛRMÎYÊ Û DENGBÊJ ÎRAN XANIMA MUCERED

Sevim Uluç Subaşı

Beşa Ziman û Çanda Kurdî-Zaningeşa/ Turkîya

PUXTE:

Her neteweyek xwediye çand û hunerekê ye. Ev çand û huner xwe bi gelek awayan dide der. Di nava Kurdan de dengbêjî yek ji van huneran e. Ev huner nerîteke berbelav e ku ji gencîneya çand û zimanê Kurdî xwedî dibe. Tê de vegêran, dîrok, awaz û gelek rengên civakê veşartî ne. Ev çand û nerît di nava kurdan de her çiqas bi tesîra gelek sedeman lawaz bûbe jî hêj jî didome û digihêje nifşên nû. Di nav vê nerîtê de gelek dengbêj deng û reng vedan, li dû xwe mîratek û gencîneyeke dewlemend hiştin. Hin dengbêjen ku di nava tradîsyona hunera dengbêjiyê de xwedî bûbûn, ji wan gelek kesayet hatin jîbîrkin û hin ji wan jî weku temsîlkar bi nav û deng û temsîliyetên xwe ketin nav hafîzeyê miletê xwe. Îran Xanima Mucered (1951-2001) jî yek ji van hunermendan e ku yekem car bi awayekî fermî li rojhilatê Kurdistanê, di radyoya Ûrmîyê de kilam strane. Radyoya Ûrmîyê di sala 1969an de dest bi weşana Kurdî kiriye. Ji bilî Îran Xanimê dengbêjen weku Xalê Birê (Îbrahîm Newrozî 1928-2000), Hemîd Yûsîfî (1926-1979), Mistefa Elîzade û Ehmed Ehmedî jî di Radyoya Ûrmîyê de bi salan kilam strane. Gîrîngiya Îran Xanimê di nav nerîta dengbêjiyê de bêtî Radyoya Ûrmîyê nabe ku bê ravekirin. Loma di vê xebatê de qala Radyoya Ûrmîyê û weku temsîlkara dengbêjen jin qala jiyan, kilam û şewaza Îran Xanimê hatiye kirin. Tê zanîn ku Îran Xanimê gelek kilam strane ku li gorî hin lêkolîneran hejmara wan digihêje nêzî dused kilaman. Lê di vê gotarê de ji ber qewareya gotarê weku nimûne neh kilamên wê hatine deşîfrekirin û nirxandin. Yekem kilama wê ya ku li Radyoya Ûrmîyê straye jî di nav van kilamên deşîfrekirî de bi cih bûye. Di vê xebatê de du xalên girîng tên ravekirin. Yek jê weku temsîlkara dengbêjen jin, rewşa Îran Xanimê û micadeleya wê ya dengbêjiyê ya li beramberî civakê tê destnîşankirin. Ya duyem jî çawa ku li Iraqê Radyoya Bexdayê, li Kavkazê Radyoya Rewanê bûye serdemeke nû ji bo dengbêjiyê û tomarkirina dengên dengbêjan, peywendîya wan a bi civakê re û xisûsen derketina pêş a dengbêjen jin bi heman rengî li Îranê jî Radyoya Ûrmîyê di vê temsîliyetê de bûye cih û stargeha dengbêjen rojhilatê Kurdistanê. Em di vê xebatê de weku encam gihiştin çend xalên girîng. Ya yekem şewaza dengbêjiya Îran Xanimê û tesîrwerigirtina wê ya ji Dengbêj Xalê Birê ye. Ya duyem mîna gelek dengbêjen jin serborî û sernivîsta wê ya xemnak e ku ev dîyar bû ku bi nasnameya wê ya jintiyê re gelek peywendîdar e. Ya sêyem jî rola Radyoya Ûrmîyê û tesîra wê ya li civak û dengbêjan û xuyabûna dengbêjen rojhilatê Kurdistanê bi awayekî neteweyî.

Peyvên Serekî: *Radyoya Ûrmîyê, Dengbêjî, Kilam, Dengbêjen Jin, Îran Xanima Mucered*

DESTPÊK:

Dengbêjî çandekê kevnare ye ku hemû hêmanên çanda kurdan di xwe de dihewîne. Tradîsyona çanda devkî ye. Êş û azarên milletekî, çîrokên evînî, qehremanî û mêranyê, kêf û şadî, hezkirin û hwd. mijarên sereke yên dengbêjiyê ne. Ev mijarên curbicur bi awayekî hunerî û estetîk ji aliyê dengbêjan ve bi rengekî nû ve tê veguhastin. Yanî dengbêjek dikare mijara kilama xwe bi efsaneya milletê xwe, bi serboriyên xwe yan jî bi serboriyên derdora xwe bi awayekî rengîn estetîze bike. Dengbêj bi çanda devkî mezin bûne û şert û mercên civaka xwe, keleşor û kevneşopîya xwe baş dizanin û vê jî bi hafizayeke xurt dixemilînin. Hin dengbêj kilamên xwe bi enstruman, hin ji wan jî bê enstruman strane. Em bi rehetî dikarin bibêjin ku dengbêjek hem şair û muzîkjen hem jî edebiyatzanek e.

Kilamên dengbêjan bi her awayî, çi evînî çi qehremanî be ruhekî neteweyî di nava gel de pêk tîne. Kurdek di kilamekê de dikare hestên xwe, bîr û baweriyên xwe, êşên xwe, erdnîgarîya xwe û tarîxa xwe bibîne û hîs bike. Ev jî hişmendiyeke neteweyî pêk tîne û tesîreke mezin li gel dike. Gelek dengbêj mal bi mal, gund bi gund geriyane û li dîwanan, kilam gotine. Em dikarin bibêjin ku ev dengbêjên dîwanan xwediyê kêma guhdêran bûne. Çimkî tenê bi malek yan jî bi gundekî sînorkirî mane. Digel vê hin dengbêj jî bi saya dezgehên ragihandinê yên weku radyoyan gihiştin hemû bajarên derveyî welêt. Radyoya Êrmîyê yek ji van radyoyan e ku di sala 1969an de li rojhilatê Kurdistanê di hundirê hefteyekê de bi tevahî saetek dest bi weşana kurdî kiriye (Mahabad, 2022, Bernamegeh). Piştî di hundirê hefteyê de rojê du saet di Radyoyên Tehran û Kirmanşahê de weşana kurdî dest pê kiriye. Gundîyek, bajarîyek di heman demê de bêtî ku hev nas bikin li heman radyoyê bi heman hestî gudarî kirin. Ev hest di nava Kurdan de çi bi zanetî çi bi nezantî hestek û ruheke hevpar û neteweyî pêk anî.

Ji bilî Radyoya Êrmîyê, Radyoya Êrîvanê di sala 1955an de di hefteyê de sê car êvaran 15 deqe, paşê di demsala payîzê de nîv saet, piştî saleke din jî saetek dest bi weşana kurdî kiriye. Radyoya Bexdadê jî di sala 1939an de rojê 15 deqîqe dest bi weşana kurdî kiriye. Di sala 1954an de saetek weşana kurdî kiriye (Elend, 2021: 82-90). Bi hezaran kilamên dengbêjan hate arşîvkirin. Bi saya van radyoyan gelek dengbêj bi deng û kilamên xwe hatin naskirin. Bi taybetî jî dengbêjiya jinan zêdetir bal dikêşa. Rewş û atmosfera Rojhilata Navîn ji bo jineke ku pêşengîya çanda neteweya xwe û hunera xwe bike zehmet bû, lê gelek dengbêjên jinên Kurd dengê xwe û rengê çand û hunera xwe li hemû dinyayê belav kirin. Ji van dengbêjan çend kes ev in; Eznîva Reşîd, Sûsîka Simo, Meyremxan, Eyşe Şan, Elmas Xan, Zadîna Şakir, Nesrîn Şêrwan, Aslîka Qadir, Sîma Bîna, Xanim Baqîrî, Gulbihar Amedî, Fatma Îsa, Dayîka Cemalî, Fetane Walidî û hwd. (Yaş, 2020, Dilop). Yekem car li Rojhilatê Kurdistanê bi navê Îran Xanima Mucerrred li Radyoya Êrmîyê dengbêjeke jin bi awayekî fermî bi zaravayê kurmancî straye. Helbet beriya Îran Xanimê jî gelek jin di nava malbatan de, li gundan li dawetan û bi daxwazên derdora xwe gelek kilam strane. Li Xorasanê yekemîn car Nene Qemerûnî û piştî wê Banû Şerwanî dest bi kilamgotinê kiriye. Li mintîqa Mukiryanê Menic Heyran di dawet û şahîyan de straye. Li mintîqa Sinê Fettane Welîdî straye. Li Kirmanşahê jî yekem car Qemer Benî Erdelan, Xanim Baqîrî û Mestûre Esedî kilam gotine. Li Bakurê Kurdistanê yekem car weke Gula Fille tê zanîn lê dengê wê tûneye. Loma em dikarin bibêjin yekem car Meryemxan straye. Li Başûrê Kurdistanê jî yekem car Gulbihar û Fewzîye

Mihemmed ku her du xwişk bûn, strane. Di naveroka kilamên wan de nimûneyên evîndarî, hişyarî, gîlî û gazin û bangên neteweyî hene (Oramar, 2016, Bernameya Awaz).

1. Radyoya Ûrmîyê û Weşana Wê Ya Kurdî

Mintiqeya Ûrmîyê xwediyê dîrokeke qedîm û kevnare bûye. Gelek bûyer û serboriyên dîrokî li vê mintiqeyê qewimîye. Loma bajarê Ûrmîyê navendeke çand û hunerê bûye. Di gelek berhemên kevin de behsa bajarê Ûrmîyê û rewşa xweserbûna wê hatiye kirin. Ji gelek medeniyetan re bûye weku paytext. Her gav ev bajar û herêma wê ya kevnare û qedîm bûye hêlîna kelepura Kurdî. Ev herêm bûye navenda gelek dengbêj, heyranokbêj û hunermendên navdar (Oremer, 2016, Bername Awaz). Kilamên wan, deng û awazên wan bi awayekî gihîştîye heta derveyî welêt jî. Ev kilamên dengbêjan; çi evînî çi qehremanî be ruhekî neteweyî di nava gel de pêk aniye. Ji ber ku kurdek di kilamekê de dikare hestên xwe, bîr û baweriyên xwe, êşên xwe, erdnîgariya xwe û tarîxa xwe bibîne û hîs bike. Ev jî tesîreke mezin li mirovan dike. Gelek dengbêj mal bi mal, gund bi gund geriyane û li dîwanan kilam gotine. Em dikarin bibêjin ku ev dengbêjên dîwanan xwediyê kêr guhdêran bûne. Çimkî tenê bi malek yan jî bi gundek sînorkirî mane. Digel vê jî hin dengbêj jî bi saya dezgehên ragihandinê wekû radyoyan gihîştin hemû bajarên derveyî herêma Rojhilata Kurdistanê. Radyoya Ûrmîyê yek ji van radyoyan e ku di sala 1969an de li rojhilatê Kurdistanê di hundirê hefteyekê de bi tevahî yek saet dest bi weşana kurdî dike. Heke kêr be jî jinên dengbêj (bêyî rewşeke fermî) li devera Ûrmîyê hebûne. Di radyoyê de cara ewil Îran Xanima Mucered li ser daxwaza dengbêj Xalê Birê, Mistefa Elîzade û Hemîd Yûsûfî di sala 1971an de weku temsîlkarên dengbêjên jin bi awayekî fermî li Radyoyê Ûrmîyê dest bi kilamgotinê dike. Ji bilî Îran Xanima Mucered, Îbrahîm Newrozî (Dengbêj Xalê Birê), Hemîd Yûsûfî, Mistefa Elîzade jî dengbêjên bi nav û deng ên Radyoya Ûrmîyê bûne. Dengbêj Xalê Birê li radyoyê gelek kilam gotine. Wî bi xwe bo nêzî şeş sed kilaman beste çêkiriye. Hemîd Yûsîfî û Mistefa Elîzade jî bi deng û awazên xwe gelek xizmet dane. Di Radyoya Ûrmîyê de gelek kilam hatin arşivkirin. Piştî di hundirê hefteyê de rojê du saet li Radyoyên Tehran û Kirmanşahê dest bi weşana kurdî dike (Mahabad, 2022, Bernamegeh). Bi rehetî em dikarin bibêjin ku gundiyeke, bajarîyeke di heman demê de bêyî ku hev nas bikin li heman radyoyê bi heman hestî gudarî kir û hest û hişmendî di nava Kurdan de çi bi zanetî çi bi nezantî hesteke û ruheke hevpar û neteweyî pêk anî.

2. Îran Xanima Mucered û Cihê Wê di Radyoya Ûrmîyê de

Îran Xanima Mucered di sala 1950-1951an de li rojhilatê Kurdistanê li gundê Înkesûya li herêma Biradostan ji dayik bûye ku ew der niha girêdayî bajarê Ûrmîyê ye. Navê dêya wê Perîşan bûye. Navê bavê wê jî Ebdurrehman bûye. Malbata Îran Xanimê malbateke feqîr, cotkar û karker bûye. Ciwaniya wê di nav malên dewlemend û mezin de wek karker derbas dibe. (Oramar, 2016: Bername Awaz).

Îran Xanim hê di ciwaniya xwe de dest bi kilamgotinê dike. Li dawet, şahî û şînan de gelek kilam, stran û zêmar gotine. Bi ciwanekî re dizewice ku navê wî Seîd e û ew jî ji herêma Ûrmîyê ye. Paşê ew û hevserê xwe Seîd diçin gundê Somanawa li wir niştecih dibin. Du kur û qîzeke wan çêdibe. Îran Xanim dev ji kilamgotinê bernade û îcar bi hevserê xwe Seîd re diçin dawet, şahî û malên mezinan bi dehan stran distrên. Hevserê wê Seîd gelek piştgirî dide wê. Îran Xanim di sala 1970-1971an de bi awayekî fermî di beşa Kurdî ya Radyoya Ûrmîyê de dest bi kilamgotinê dike. Li gorî gotina hin

kesan jî Îran Xanim bi qîza xwe Gulistanê re diçû Radyoyê û berî ku bibe êvar jî dihate malê bo ku peyv û gotinên nexweş derbarê wê neyê gotin û bihîstin. Çimkî di nava civateke eşîrî de bi tene serê xwe çûyîna radyoyê û kilamgotina jinekê wêrekîyek û xîreteke mezin dixwest. Di wê demê de Îran Xanimê wê rewşa hişk û tund a li hemberî jinan, bê tirs şikand û dengê wê li herêmê her ku diçû belavtir dibû. Tenê ne li Rojhilatê Kurdistanê, li Bakurê Kurdistanê jî dengê wê bi taybetî jî li bajarê Hekarî, Wan û Agirîyê belav û naskirî bû. Îran Xanimê bi sedan kilam gotine. Tê gotin ku wê sih û yek sal dengbêjiya xwe domandiye. Hinek ji kilamên wê ev in: *Arifo Lawo, Bajo Emrê min, Delal Ez Bi Heyran, Bavê Lalo, Delal Lo, Delalê Malê*, Lê Meyrê, Bavê Edo, Bavê Filît (Axao), Wey Narînê, Lêlê Yeman (Domamê), Werî Lêlê (Zerîyê), Bavê Firhê û hwd. Her ku diçû hezkiriyên dengê Îran Xanimê li bakurê Kurdistanê zêdetir dibû. Çûn û hatina Îran Xanimê ji bo kilamgotinê li Radyoya Ûrmîyeyê heta sala 1979an didome. Paşê bi Înqilaba Xumeynî ra kilamgotina Kurdî li radyoyê qedexa dibe, rewş zehmettir û xirabtir dibe Bi giştî ji bo hemû Kurdan û bi taybetî jî rê li ber xebat û hunera Kurdî tê girtin. Vê guherînê ji bo hunerhez û dengbêjan zordestîyeke mezin bi xwe ra anîbû.

Piştî demekê di sih salîya xwe da hevserê wê Seîd jinekê tîne ser û ev yek tesîreke mezin li Îran Xanimê dike û roj û demên pir dijwar derbas dike. Ew dev ji hevserê xwe û zarokên xwe berdide û diçe. Demekê li cem malbavanê xwe dimîne. Midetek şunda bi Dadaş Nasirî re dizewice û li Tehranê bi cih dibe. Piştî ji Tehranê dîsa vedigere Ûrmîyê û dikanekê vedike û debara xwe bi vî şikilî diborîne. (Oremar, 2016: Bername Awaz).

3. Deşîfrasyon û Nirxandina Kilamên Wê

Îran Xanim di Radyoya Ûrmîyê de nêzî 200 sed kilam tomar kirine. Bi zaravayê Kurmançî straye. Gelek kilamên ku ji berê de hatiye gotin strane û digel wê jî hin kilam bixwe çêdikirin û distran. Dema ku em bala xwe didin naverokên kilamên ku Îran Xanimê strane, du xalên giring dibînin. Ya yekem; Îran Xanim piştî ku ji hevserê xwe Seîd vediqete, gelek di bin tesîra wî de dimîne û dîsa jî dev ji jiyana xwe ya hunerî bernade, dengbêjiya xwe didomîne. Ev jiyana û rewşa wê, êşek û xemgînîyeke mezin li dengê wê bar dike. Di kilamên wê de êşa evîndarî, mêrxasî, neteweyî û banga hişyarî û civakî tê hîskirin. Piştî ku bi Dadaş Nasirî ra dizewice, temaya kilamên wê zêdetir dibe evînî. Em dikarin bibêjin ku wê di kilama *Arifo Lawo* de her weku gilî û gazinên xwe li hevserê xwe yê berê kiribe. Vê tesîrekê li bijartina kilamên wê jî kiriye ku dê paşê wan bistrê (Oremar, 2016: Bername Awaz). Me di vê xebatê de kilama *Arifo Lawo*, Meyrê, Lêlê Dotmamê, Bavê Lalo, Delal, Mala Min, Bavê Edo, Werî Lêlê (Zerîyê), Bavê Firhê û Bavê Filît (Wey Axao) deşîfre kirine û bi hin varyantên wan ên din ra berawird kirine û çendek çîrokên kilaman jî peyda kirine û digel kilaman parve kiriye.

3.1. Kilama Arifo Lawo

Arifo lawooo Arifo lawooo

Belê Arifo lawooo low te ez helandim

Were Arif lawo tu vê şevê geriya rojê wez xapandim

Te wez kirime peza kûvî nav selefê veqetandim

Ewa çi çaxê qîma te pê nehatê ez kirime şarekî kirime nava destê têziya tevizandim

Tu car qêma te pê nehatiye ez kirime şûşekî fêrfêr dame destê mîran û hekîma axx

we çivandim

Arif lawo Arifo lawo dest te nadim
 Emaan were wereee were wereee Arif were were Arif lawo were were wereee Arif
 were were Arif lawooo
 Min dî ji wê sibê Arif lawê min sekiniye ber xêbetê
 Serê min xwira ewa bejna bilind çavê biriyê reş û belek qabiliyetê
 Rîşêkê bi egalê dadikevine ser gobeka vê sihetê
 Wez nikarim sê kelîma ji te re bêjim şermê bavê te ba cimaetê
 Tu wê were mi go kê dest û dinya pev kin dakivne nav bexçê gula selahetê
 Mi baqeke gulan çînî ji qesra vê cînetê
 Mi diyarî ji te re şandin bona ayyy yar muhebetê
 Tu wê were destê min bi gewreyne bavêje ber bextê ferman dê dewletê
 Tu wê were destê min bigre birevîne bavêje ber bextê ferman dê dewletê
 Tu hêvîkê bixwaze Rebbê alemê padişahê vê ummetê
 Îja heçî kesê bira xwastin werin kerem kin bêne ser dawetê Arif lawooo
 Were were wereee were loy loy were lêy lêy were loy loy
 Were were wereee were loy loy Arif lawooo
 Arif lawo bejna min zirav e dara darberî ne
 Lawo de qasî gûze memika mi mêrg û çîmen hewz û kanî ne
 Ji vê sibê qîzîn û bûka ji werdekêj...? ¹ giran ser girtî ne
 Îja zane heynûka qîz û xorta ber dilê xelkê w alemê Xaliqo çend şîrîn e
 Ewa serê ser wextê min tev bûn kaxiz û defterê teqefhîn e
 Keçê dînê w ez ê çî bikim ez mexmûryê dewletî me
 Îja te rê kumêtekî kavirê salê nava êlê destê min bigre min birevîne
 Were loy loy were lêy lêy
 Îja çavên fesad û neyaran li fêdeyî ne
 Were loy loy were lêy lêy were were were were loy loy Arif lawo
 Were Arifo lawoo tu bes bêje
 Arif lawo ji bona her du dilaaa tu bes bêjee
 Hilma dinya germ e way germanî dikelije
 Arif lawo dinya germ e low ji alem gêjee
 Tu bê were go wê kê çoga xwe bide çoga min evdalê rûnê low darêjee
 Hema tu wê qise bike zimanê şîrîn low birêjee
 Tu gotinê xelqê û alemê ji vê dilê min bavêjee
 Îja tê were ba melekî dazde ilim rûnê
 Bila ji gotinakî tevê ba her du dunya ji te re bêjee
 Arif lawoo eman were wereee were loy loy were lêy lêy
 Were loy loy were were wereee were lêy lêy Arif lawooo

Di çanda dengbêjiyê de vegêrên kilamên evîniyê zêdetir jin in. Kilam ji serî heta dawîyê ji devê jinekê hatiye vegêran. Em dikarin kilama *Arifo Lawo* weku kilameke evîniya bêbedêl binirxînin. Evîndar ji bo ku hezkiriyê xwe bi dest bixe, gelek hewil dide. Bi hin têgehên weke “ax”, “lawo”, “were” û “bes e” nîşaneyê êş, keser û bêmirazî û bêçarebûna evîndarekê nîşan dide. Em ji kilamê têdigihêjin ku navê dildarê jinê Arif e. Lê em di kilamê de bi navê jinê nahesin. Em bi gotina “Wez nikarim sê kelîma ji te re bêjim şermê bavê te ba cimaetê” pê dihesin ku evîndara Arif weku jinek di nav cimaetê da ji ber hin astengîyan nikare ya dilê xwe bi rahetî derbirîne. Di vê kilamê de aliyê mêr

pasîf û bê îrade an jî bê arezû xuyaye û aliyê jin jî talebkar û bi gazinc e. Herçend gazîyeke xurt a dildara Arif hebe jî em pê dihesin ku ev evîn bê encam maye an jî gihîştina her du aliyên pêk nehatiye. Heman kilam jî aliyê hunermend Rojdayê ve jî hatiye gotin. Piştî ku Îran Xanim û hevserê xwe Seîd dev ji hev berdidin, kilamgotinên wê zêdetir li ser evîna bûye. Her wekî Îran Xanimê gilî û gazin, hêvî û bendewariya xwe li hevserê xwe di vê kilamê de nîşan daye. Çimkî hevserê wê dixwaze jinek bîne ser û ew jî qebûl nake. Herçiqas gelek jê hez bike jî mecbûr dimîne dev jê berde ku ev êş û azareke mezin didê.

Herwiha divê em dîyar bikin ku ev kilam, kilama yekem e Îran Xanimê qeyd kiriye. An jî di Radyoya Ûrmiyê de yekem car ev kilam hatiye qeydkirin (Oremar, 2016: Bername Awaz).

3.2. Kilama Bavê Lalo

Mala min, mala min, mala min mal mala min
 Xwuda tu nekî kêmasiya dîna nebî Mihemmedî mala min
 Îja çi kes hildane derdê dilê min
 Ya hatî serê min bila neyê serê dijminê min
 Îja çi kes nizane derdê dilê min
 Yo konê Silêmanê rehma barkirin danîna Kopa Parnosê
 Nîvê dinê rex konê bavê min
 Şêlîz tê ji vê mala Emewî ocaxê wan qelanan hêlan e
 Imbêzîka di ber himbêza min
 Erd û ezmana bi ya gûmana min
 Ya derbeka Silêmanê Rehme Bavê Lalo keve riba dane
 Îjar rebenê şikandine qudûmê çongê min
 Were mala min mala min mala min mala min mal mala min
 Îro konê Silêmanê Ehme barkirin danîna korpa Parnosê nîvê dinê
 Îro ka qezake ji babê Lalo ra derketê...limê
 Ez nizanîm êvara Xwedê da ez çima komê kurmam û pismama xeyîne
 Yanî eskî tî keç çima nade xwendinê
 Gedûka qonteq te xwand gedûkê xalê befê ke tunê
 Îro destê Silêmanê Ehmed kelepça aleman girêdane
 Berê wî dane korpa Panosê mala mirinê
 Îja bê zod ceranê ez nizanîm xelat e yan biray te yanê ceza didinê
 Were mala min mala min mala min mala min mala min mal mala min
 Îro konê Silêmanê Ehme bar kirin danîna korpa Parnosê lê de lîy
 Û jin jî oca ez derimê temam kişiya hate serê
 Dibên pêşiyê qolqumandar Aliyê Heynder e
 Em ê rabin xwe bavêjine ber tor û bextê Aliyê Heynder bêjnê bide
 Bo xatrê Xwedê û pêxember e
 Nekuje Silêmanê Ehmed fenayî kewê gozel e
 Neqelîn e û tu ocaxê mêra ji mala Emer e
 Egîlîlê didî Silêmanê Ehmed kêleka rastê nede kêleka çepê nede der e
 Dibê ji gotina toxtora tefsîrê kitêba
 Kêleka çepê gurcîk û digere
 Egîlîlê didîlîlê pêşke Silêmanê Ehmed nazîk û Mahmûdî ne

Nava dersê ra xwûna reş diniqite xwe va destê nava gûstîla zêr û zîv û mucever e
Were mala min, mala min, mala min mala min mal mala min
Îro konê Silêmanê Ehmed bar kirin danîne kolma Parnosê li vî girî
Û jin jî oca ez derimê tamam kişîya lê virî
Dibên pêşê qolqomandar Aliyê Heyndera
Dora şewqê xwe xercî kirî
Ji hêsirê destê Bavê Lalo kelemça alema girêdane
Gedûka duxanê li serê virê
Dane pêşîya du kûçikê cendirma Gedûka Duxanê derbas kirê
Bêzo digote te li odeyanê ja bavê me tirkî nizane kurdî digote kurdo yûrî yûrî
Li gorî dengbêj Zilkîfê Qado serpêhatiya kilama Bavê Lalo bi vî şiklî bûye; Sertîfê
Hesenî layê Fethullah beg bûye. Du kurê wî hebûne bi navê Liya û Ziya, her du jî lal
bûne. Di nava gel de jê re gotine Bavê Lalo. Sertîvê Hesenî di serhildana Şêx Saîd de li
wan kesan xwedî derketiye ku ji aliye dewletê ve lêgerînên wan hebûne, yên ku derbasî
Îranê bûne û yên ku li bakurê Kurdistanê mane. Serleşkerê Kopê Eliyê Heynder hay ji vê
rewşa Sertîfê Hesenî hebûye, çavê xwe her tim jê re girtiye, nekiriye pirsgirêk. Wê demê
xelat li ser wan digriye û ji bo xelatekê îstîxbaratekê dişînin wê herêmê. Bi taybetî jî diçin
nav malên feqîr. Bi vî şiklî ji xwe re îtîrafkarekî peyda dikin. Paşê dibêje min bi çavên
xwe dît ku gelek kes dihatin mala wî, alîkarîya wan dikir. Alaya Xelatê biryara îdamkirina
Sertîf Begê dide. Ji Enqereyê dişînin Mûşê cem walî û qeymeqaman mor dikin, dişînin
pey Sertîf Begê, ew dibin Xelatê lê îfadeyên wî nagirin û wê nameyê didin destê wî û jê
re dibêjin bibe Kela Kopê bide destê serleşkerê Elî Heynder da ku ji te re bibêje. Nade
xwendin bo ku mohra wê xirab nebe. Lawê Rizayê Xêlî, Xalis dibêje veke em li hundirê
nameyê binerin, çi heye lê venake. Dibe sibe bi xwe re du peyayan dibe û diçin Kela
Kopê. Li Kela Kopê nameyê didin destê serleşker Elî Heynder. Elî Heynder nameyê
dixwîne kelexwîdan pê digire. Meraq dike dipirse gelo ji te re qala nameyê nekirin an
tiştêk din, îfadeyek negirtin? Dibêje na. Elî Heynder mecbûrî mohr dike. Paşê didin
destên leşkeran. Di nava leşkeran de leşkerekî kurd hebûye, deng diçe wî dibêjin; wî
bibin Mûşê yan bikujin yan jî îdam bikin. Ew merivên ku pê re hatine yek ji wan xwe
xilas dike lê yên din wê naterikînin pê re diçin. Bi Sertîf Begê re tên. Eskerê Xelatê wî
digirin ku bibin Mûşê. Wî tînin dibine Dugnûgê û digihêjin ser Mûradê bi navê Ala Kor
çemek hebûye. Sertîf Beg li wira êdî fam dike ku ew ê kuştinê ye, xwe li sutiye leşkerekî
dixe bi salixan. Leşkerê din jî bi singûyan dikujin. Piştî vê bûyerê malbata wî dişînin
sirgûnê. Gelekî feqîrî û belengazî dikişînin. (Qado, 2020, Can tv).

Li gor Ayhan Erkmen jî serpêhatiya Sertîfê Fethullah Begî wiha bûye; Bavê Lalo
Sertîfê Fethullah begê bûye. Mirovekî egît, evîndar û mîrxasê Dignûgê bûye. Fethullah
Begê bavê wî jî fermandarê alayeke Hemîdîyan bûye. Dilê Sertîfê Fethullah Beg û
Perîzadeya Mihemmed Emîn Beg di hevdu de bûye. Sertîf çend caran xwazgîniyan dişîne
lê nadin wî. Sertîf di dawiyê de Perîzadeyê direvîne. Dûre malbat li hev tên.

Berî serhildana Şêx Saîd a di sala 1925an de dewlet dest bi berhevkirina bacê
dike û dûre kesên ku neçûne leşkeriyê, qaçax in berhev dike. Ji bo wê dewlet bi ser
gundê Xanoxliyê de digire. Li Xanoxliyê pevçûn dertê. Şefîqê birê Perîzadeyê di pevçûnê
de tê kuştin. Birayê wê yî din jî Elî Baqî, fermandar jî di nav de heşt leşkeran dikuje.

Sê zariyê Sertîf Beg û Perîzadeyê çêdibin. Cemîl, Ziya û Xalid. Her sê jî ker û lal
in. Ji ber wê ye ku dengbêj stranê ji ber kuştina wî davêjin ser û wî bi navê “Bavê Lalo”

bi nav dîkin. Sertîfê Fethullah Begê eşkere tevî serhildana Şêx Seîd nabe. Lê kesên ku tevî serhildanê bûne nas û bûrayên wî bûne, merivên wî bûne. Xalid Begê Hesenî, Silêmanê Ahmed, Ferzendê Silêmîn, Elî Baqiyê bûrayê wî. Wextê serhildanê û piştî serhildanê derbarê wî de li Kopê û Milazgirê îxbar çêdibe. Lê Fermandariya Milazgirê û Kopê pir bi ser Sertîf de nayên. Paşê îxbara wî li Xelatê dîkin. Fermandariya Xelatê bangî wî dike. Sertîf Beg li hespê Kûvî siwar dibe û berê xwe dide Xelatê. Fermandar zerfekê dirêjî wî dike û dibêje di hundirê vê zêrê de diyariyek ji bo te heye. Biçe bide fermandariya Kopê. Sertîf zêrê hildide tê. Ber bi êvarî bûye. Wê êvarê li gundê xwe Dignûgê dimîne. Mele Emîn dibêje ka em li zêrê binerin, lê qebûl nake û dibêje qey ji bo min dê peywirek hebe. Sibetirê dê bi rê keve. Sibetirê Sertîf digel Mûsayê bavê Andrîk û Reşîtê Eliyê Alo berê xwe dide Kopê diçe ba fermandar Elî Riza û zerfa ku Xelatê daye, dide wî. Elî Riza jê re dibêje te qet ev nîşanî kesî dabû? Ew jî dibêje na. Fermandar dibêje te fermana xwe aniyê. Destên wî û ji ber ku Reşît û Mûsa jî bûne şahidê bûyerê, destên wan jî li kelemçe dixê û dide pêşiya çend eskeran. Dibêje vana bibin bintara Kopê ber Ava Kor bikujin lê ne bi guleyan, bi singuyan ku deng dernekeve. Reşît bi awayekî direve lê Sertîf û Mûsa didin ber singûyan. Sertîf bi wî halê xwe eskerekî difetisîne. Esker jî wan her duyan dikuje. Ji ber ku Reşît wan dîtine cinazên wan hildidin. Hêj jî kes nizane cinazên Sertîf û Mûsa li ku ne? Piştî bûyerê malbata wî perîşan dibin (Erkmen, 2022, Çirokbêj).

Ev kilam ji aliyê gelek dengbêjan ve hatiye gotin. Miradê Kinê, Dengbêj Keremê Panosê, Dengbêj Arif, Dengbêj Hekê, Dengbêj Kerîm Jîrkî, Dengbêj Salihê Qubînî, Dengbêj Keremo, Şivan Perwer û hwd. strane.

Ev kilam, kilameke gelêrî ye. Ev kilam kilameke mîrxasî û egîtiyê ye. Kilam bi devê jinekê ji serî heta dawiyê behsa egîdî û mîrxasiya Sertîf begî dike. Di kilamê de tirs û xofa dil bi awayekî serkeftî hatiye derbirin. Ev jî nîşan dide ku Îran Xanimê bi hêmu hest û ramanên xwe ve din av bûyerê de xwe hîs kiriye û parçeyek ji xwe dîtiye.

3.3. Kilama Werî Lê Lê (Zerîyê)

Werî lê lê werî lê lê werî lê lê

Werî lê lê werî lê lê werî lê lê werî lê lê

Werî lê lê werî lê lê werî lê lê

Werî lê lê werî lê lê werî lê lê wey axao

Ax werî lê lê werî lê lê werî lê lê

Kurikî digo domamê ê ez nizanîm vê sibê te dilê min kulkirî eşanî tu çima rast serê min dêşînî

Ji vê sibê tu çawa rast ser min niqqilî birî bijankê sîme lo min dişikinî (..)

Ez nizanîm kalê gunda ye semîê evdalê Xwedê ra te kê dît hêja di çar ro xwe digerinî

Ji wê sibê te wê bir ji bona qoqalanyek kofiya şêr te alandiye

Ez nizanîm çima te dilê xwo lo min dixelînî

Ji wê sibê te wê tu yekî nêçirvana serê cergê min daye

Ji çar tilîka bûzî cemedê ser kezeba min tu dihelînî

Ax werî lê lê werî lê lê werî lê lê

Werî lê lê werî lê lê werî lê lê

Kurikî digo domamê ez sibê de ez rabûme îja ez nizanîm çawa kim

Hey lê delalê ez sibê de ez ê rabûme îja ez nizanîm ez ê çawa kim

Ez ê rabim birekî qîz û xortê ji kara gundê me gazî kim dest û tiliyê wan hine kim

Ez ê rabim birekî siyarî sakîncê mala bavê te peya kim
 Ez ê destê te bigirim ji alîkî nûzînî erebî çar salî siyar kim
 Ez ê te ji destê te bigirim te bigerînim mela wû qaziya
 Mehra te û kotî heramî şindokî mêro lo te betal kim
 Min sond xwariye xemla bejna bilind çawa bûye reş û belek xira nake
 Îja ez ê destê te bigirim daynim ber pencera şaneşînê
 Rojê te dane qebûl meraqê derdê dilê xwe pê te bela kim
 Ax werî lê lê werî lê lê werî lê lê
 Werî lê lê werî lê lê werî lê lê

Domamê digo îja pismamo dilê min kanîka
 Ji çemê Mûrada şewitî çar rojberiyê benda hayyy
 Ez ê rabim serê canê delalê dilê xwe bigihêmbi meşê Carbekira şewitî ez tena li
 benda
 Min çend car go neke xeberê naneşîv
 Nav merda heyv
 Ewila xwe şûşekî qayê paşê bişkêne lo serê çel e qendayêee
 Tu bi xwe dizanî îsal heft sal e wez qazarê kem e gundan e kotî heramî şindokî
 mizgînî mêra
 Ne tême girtin ne tême kuştin
 Pismamo dîsa ne tême berdanê
 Ax werî lê lê werî lê lê werî lê lê
 Werî lê lê werî lê lê werî lê lê
 Domamê digo pismamo awa tu dibêjî tu cara lo hayy nabe
 Îja qurban du şûşe hecî gava dişkê tu car lo bettal lê nabe eyyy
 Tu carî tu car başiya lolîcezvê nabe
 Ew gotinê tu dibêjî ser dinyayê nayê min û te ra çend xerab e
 Ez ê ji te ra bêjim hêlînîka min û te li ser dinyayekî
 Îja bilanî beramberî me kire bezayê ser bavê min û te qeza be oyyy
 Ev kilam kilameke evînîyê ye. Kilam ji du parçe û bendan pêk tê.

Tê de dotmam û pismam davêjin ber hev. Vegêr di benda ewil de pismam e ku gazincên xwe ji dotmama xwe ya mêrkirî dike ku çima pê nake û nayê cem û dilê xwe jê dixelîne. Ji gotinên pismam diyar in ku dotmama wî jineke zerî ye. Vegêr di benda duyem de dotmam e. Dotmam li beramberî gazincên pismamê xwe bêçaretî û nemimkûnîya vê evînê dibêje. Herwiha ji gotinên dotmamê tê famkirin ku ew li hêla çemê Mûradê mêrkirî ye û pismamê wî jî li hêla Diyarbekirê ye. Herwiha em ji gotinên dotmamê fam dikin ku jineke mêrkirî bi rahatî nikare li dijî tore û adetên civakê rabe û bi ya dilê xwe bike. Digel vê di kilamê de hêmanên weke bextreşî, neçarî û jihevqetînê li pêş in. Mebest ji vê gotinê “Ne tême girtinê ne tême kuştinê ne tême berdanê” liberketin û dilsoziya neçarîyê ye ku ji deve jinekê anku dotmamê hatiye gotin.

Çend hunermend û dengbêj jî ev kilam strane. Kesên weku Adil Bêrtî, Sîpan Havîn, Dengbêj Hekê, Dengbêj Ahmedê Bêrtî ji wan çend kes in.

3.4. Kilama Bavê Edo

Lo wî loy loy wî lo loy wî loy loy
 Were wî loy loy wî loy wî loy loy wî loy loy

Ay wî loy loy wî bavo
 Were wî loy loy wî loy loy wî lo loy
 Ji vê sibê koçka bavê Edo egît e
 De girê Qelqelê ser hudûdê Îranê
 Ji vê sibê bavê Edo siyarî bozê
 Ji girê Qelqelê sekiniye hikum zor e hicûm danê
 Wekî ji vê sibê ser serê bavê Edo dûx e na yamê ne bayê
 Bela lêdeketana birekî egît û xweşmêrê eşîratêyê
 Na wele eşîr eşîra lo Kurdistanêyê
 Wele nemînîm nemînîm nemînîm nemînîm ay nemînîm pismamo li dinyayê
 Were wî lo loy wî lo loy wî lo loy wî lo loy
 Wele bavê Edo siyarî bozê, îro şer e lê şer bi dor e
 Peya xwe ajotê meydanê îro şer e lê şer bi dor e
 Ji girê Qelqelê çepê ra Bavê Edo siyarî bozê
 Sekiniye hizar û heft sed mêrê xwedan mor e
 Ji vê sibê hikum danê hicûm zor e
 Wele nemînîm nemînîm nemînîm nemînîm ay nemînîm maqûlo li dinyayê
 Were wî lo loy wî lo loy wî lo loy wî lo loy
 Ji vê sibê bavê Edo siyarî bozê ji mal siyar bû hikum dest daye
 De çepera bavê Edo siyarî bozê hezar û heftsid mêrê bi esker rawestaye
 De şert û şîrûtê bavê Edo li dinyayê gelek hene
 Topraxa xwe rakiriye ...? bona xîret û namûsa ji Kurdaye
 Wele nemînîm nemînîm nemînîm nemînîm ay nemînîm maqûlo li dinyayê
 Wele wî lo loy wî loy wî lo loy wî loy wî loy loy
 Ji vê sibê bavê Edo siyarî bozê ji mal siyar bû
 De berê xwe da merzê sewqiyatê
 Ji vê sibê berê siwarê mala bavê min mal siyar bûn.
 Pey bavê Edo gele bi camêriyê teqîbatê
 Dibê bavê Edo siyarî bozê
 Ji heft sala mahkûm e mehkûmê hikûmatê
 Wele nemînîm nemînîm nemînîm nemînîm a nemînîm maqûlo li dinyayê
 Ev kilam kilameke egîdî, mêrxasî û şerekî neteweyî ye.
 Kilam behsa mêranî, qehremantî û fedakariya Bavê Edo ya ji bo miletê xwe dike.
 Vegêra jin dotmama Bavê Edo ye ku em vê yekê ji vê gotinê “Were nemînîm
 nemînîm nemînîm nemînîm ay nemînîm pismamo li dinyayê” fam dikin. Kilam
 seranser ji devê dotmama Bavê Edo tê vegêran. Kilam behsa hicûmkirin û şerê mala
 Bavê Edo ya li ser dewletê dike. Dîyar e ku Bavê Edo li Qelqelîyê ye û bi her awayî
 xwe di vê rêyê de feda kiriye û heta hemû ax û sermaye xwe jî xistiye vê rêyê ku em
 vê yekê ji gotina “Topraxa xwe rakiriye ...? bona xîret û namûsa ji Kurdaye” fam
 dikin. Berî ku şer û hicûma Bavê Edo dest pê bike, jê re palpiştî û sewqiyatek ji hêla
 Îranê ve tê ku ew jî bi piranî pismam û xizmên Bavê Edo yên aliyê din ê sînor in. Wisa
 xuyaye ku artêşa Bavê Edo gelek giran û qelebalix bûye ku vegêrê vê yekê wiha tîne
 ziman: “De çepera bavê Edo siyarî bozê hezar û heftsid mêrê bi esker rawestaye”.
 Herî dawî vegêr destnîşan dike ku Bavê Edo dîl ketîye û têk çûye ku heft salan di
 heps û zindanan de maye. Lê vegêr vî şerî ji şerekî eşîrî bêtir weku şerekî neteweyî û

Kurdistanî nîşan dide ku li derekî kilamê wiha amaje bi vê yekê dike: “Bela lêdeketana birekî egît û xweşmêrê eşîratêyê. Na wele eşîr eşîra lo Kurdistanêyê”.

Ev kilam ji aliyê çend dengbêjên din jî hatiye gotin ku ev Hozan Şemdîn, Hozan Aydın, Hesenê Qaso, Dengbêj Eto, Dengbêj Mehemedê Agirî ne.

3.5. Kilama Lêlê Yeman (Domamê)

Wayê wayê wayê wayê wayê wayê wayê lê lê yeman
Lê lê lê yeman wayê wayê
Lê lê yemman wayê wayê
Eylê wayê wayê wayê wayê lê domamê
Te dîwan e wayê wayê xweş dîwan e wayê wayê
Ji vê sibê egîtno û xweşmêrî serê xwe danane
Kotiyê heramî şinokî mîna jinê mal ba...? kîne
Rimê heval erebê hildane
Heçiyê kesek ji mala Xalid berdestekî kinca xwe dike
Dîwanê mîran û hekîman digere
Êja maqûlo dibêjin em axa ne lê lê lê yeman
De lê lê yeman lê lê yeman lê lê lê yeman
Ey lê lê domamê vêdrê ...? Xwedê ye lê yeman de lê yeman lê yeman lê lê yeman
Ax de lê lê yeman lê lê yeman lê lê lê yeman
Ey lê wê wê wê lê domamê
Derê mala bavê domama mi bexêr e
Ey lê lê domamê
Derê mala bavê domama mi bexêr e
Nîviyê ji vê sibê domama min sekiniye şewkanê reş erebî ye
Wezê bi bejna xwe ya kinî devê dinêre
Ez rê bibire boy xwe min go domamê
Sibê ji te re sibe xêr e lê lê yeman

Ev kilam bi devê mêrek hatiye vegêran. Vegêr li vir xwe weku pismamê dotmama xwe nîşan dide û deng li dotmama xwe dike. Ji kilamê dîyar e ku vegêr anku pismamê dotmamê ji mala Xalid e û xwazgînîyê dotmama wî hatine, lê mala Xalid kesek ji wan nabe asteng bo vê xwazgînîyê ku vegêr bi vî rengî wan rexne dike: “Heçiyê kesek ji mala Xalid berdestekî kinca xwe dike. Dîwanê mîran û hekîman digere. Êja maqûlo dibêjin em axa ne lê lê lê yeman” Ku qaşo wiha pesnê xwe didin û xwe qure dikin, lê nikarin bibin astengê vê xwazgînîyê. Herwiha em ji dawîya kilamê têdîgihêjin ku pismamê dotmamê amaje bi revandina wê dike. Lê em erênî yan nerênî tu bertekê ji dotmamê nahesin di kilamê da. Kilam bêtir helandin û neçarîya zilamekî ya ji bo jidestçûna evîndara wî ye.

3.6. Kilama Bavê Firhê

Qurbaniyo emrê wê wê wê ax navê tayê cezalîyo
Bila qaskê sira Qerecdaxê daye serê min û Bavê Firhê wê wê wê ay bilindayiyê cezalîyo
Ji vê sibê bila ez û Bavê Firhê têra herin ser wî çîyayî fermanîyo
Heywax min evdala Xwedê Bavê Firhê te dinyayê têr nedîyo oy li minê
Bavê Firhê qurban te bûhar e wê wê wê ayy xweş bûhar e cezalîyo

Min dî ji wê sibê Bavê Firhê ciwaniyê wê wê wê ayy şêr bû siyarê cerganiyo
 Ji vê sibê cewabekî ne di xêrê dane destê min rebenê go Bavê Firhê ji dewleta Alî
 Osmanîyan bû firarê fermanîyo
 Heywax min rebena Xwedê te dinyayê têr nedîyo oy li minê
 Bavê Firhê qurban te bûhar e wê wê wê abhinê cot û cezaliyo
 Bavê Firhê qurban te bûhar e abhinê cot daye fermanîyo
 Xwezî ji vê carê Bavê Firhê binya xetê fireh, ji kela nakeve gelîya nav her çar malê ay
 me Reşkotayê fermanîyo
 Serê çend saleka ez û Bavê Firhê em ê rûniştana ji karê dinê, me yê gilî û gazinên
 xwe oy ji te ra bigota eyy fermanîyo
 Heywax min evdala Xwedê bavê Firhê te dinyayê têr nedîyo oy li minê

Serpêhatiya Bavê Firhê li bakurê Kurdistanê li herêma Xerzan qewimîye. Li gorî hin varyantan lehengê kilamê weku Bavê Fexrîya û Bavê Ferxo jî hatiye binavkirin. Li herêma Xerzan Bavê Fexrîya weku gavan, şivan tê zanîn lê dema ku em li kilaman dinihêrin di kilaman de em wî weku mêrxasekî ji eşîra Reşkotan dinasin. Bavê Fexrîya ji binemala Filîtê Quto bûye. Navê wî Sebrîyê Hecî Mihemedê Mistê Quto bûye. Fexrîya keçîka wî bûye û kilam bi vî navî deng vedaye di nava gel de. Lê di varyanta Îran Xanim Mucered de Firhê derbas dibe ku Firhê ji keçîkan bêtir dirûvê navê lawikan dide. Mîmkûn e ku Îran Xanimê şaş veguhastibe. Çimkî di piraniya varyantan de weku Fexrîya derbas dibe. Gelek pevçûnên Reşkotîyan bi dewletê re çêbûne û Bavê Fexrîya bi xwe van pevçûnan gelek caran bi serfirazî bi dawî kiriye. Eşîra Reşkotan jî di nav de, tevî çend eşîrên Xerzan, Diyarbekirê, Êlihê ji aliye dewletê ve fermana wan tê rakirin û derbasî binxetê dibin.

Îcar em dixwazin li ser çîroka kilama Bavê Fexrîya bisekinin û serpêhatiya vê çîrokê ronî bikin. Li gorî Salih Kevirbirî (2002: 109-110) ev kilam ji devê jineke fileh tê gotin ku evîndara Bavê Fexrîya bûye. Tê gotin ku keçîkê bi dehan stran li ser bavê Fexrîya çêkiriye lê hayê Bavê Fexrîya jê çênebûye. Keçîka fileh navê xwe di kilamên ku avêtiye ser Bavê Fexrîya de tu wextî diyar nekiriye lê di kilamê de tenê navê “Bavê Fexrîya” bi kar aniye. Li gorî agahiyên dengbêjên herêmê keçîkê bi deh meqaman kilam li ser Bavê Fexrîya çêkirine. Tê gotin ku piştî ku sal û zeman di ser çêkirina vê kilamê re derbas dibe û di nava gel de ji aliye dengbêjan ve belav dibe, Bavê Fexrîya hay ji evîna keçîka file çêdibe.

Li gorî Dengbêj Eda Mado (Youtube, 2011) Bavê Fexrîya birayê Filîtê Quto bûye. Ji eşîra Reşkotî bûye. Xwarziyên Êzdiyan û kurên Şemê bûne. Tirba wan li Bolindê ye. Ew jî Filît jî ji mêrxasîya xwe hatine kuştin. Bavê Fexrî û dewletê pev çiniye paşê ji aliye dewletê ve fermana wan tê rakirin û derbasî bin xetê dibin û li gundê Kerengo niştecih dibin. Bavê Fexrî rojekê bi meraqa dîtina mîletê xwe li hespê xwe siyar tê û radipe diçe welatê xwe, diçe li ser kaniya Bolindê keçikekê cîrnê wê di destan de ye û dadigire û pê ra jî kilama Bavê Fexrîya distrê. Bavê Fexrî ji keçîkê dipirse ku kes bi navê Bavê Fexrî li gundê we hebûye û bi ku derê çûye? Keçîk dibêje çûye Sûriyê. Bavê Fexrî dîsa dipirse “Tu ji bo çi davêje ser?” Keçîk dibêje ez evîndarê wî me li ser wî distrêm. Paşê Bavê Fexrî dibêje Bavê Fexrîya ez im û keçîk dibêje divê tu min jî bi xwe re bibî. Bavê Fexrî dibêje ez mehkûm im, li çola me. Paşê ji keçîkê re dibêje: “Ger ku vegerim soz didim ku te bi xwe re bibim.”

Di kilamê de dîyar e ku ji devê jinek tê vegêran. Lêbelê di vê varyanta Îran Xanimê da tu îşaretek tune ye ku ev jina vegêr a ku kilam avêtiye ser Bavê Firhê file ye an mensûbê dînekî din. Herî zêde em bi vê yekê dihesin ku jina vegêr li ber dikeve ku Bavê Firhê têr nejiyaye, dinyayê nedîye. Ji vir jî merşv tê digehe ku Bavê Firhê ciwan bûye dema ku dimire. Herweha çûna wî ya binxetê, fermana wî ya ji hêla dewletê ve hatiye dayîn ku ev dewleta Alî Osmanî bûye, di vê varyantê de jî diborin. Heta em pê dihesin ku jina vegêr xwe weku Reşkotî ji heman eşîra Bav3e Firhê dihesibîne ku wiha dibêje: “Xwezî ji vê carê Bavê Firhê binya xetê fireh, ji kela nakeve gelîya nav her çar malê ay me Reşkotayê fermanîyo”.

Gelek varyantên vê kilamê ji hêla dengbêjan ve hatine gotin. Dengbêj Arif, Eda Mado, Karapetê Xaço, M. Salihê Beynatî ji wan çend kes in.

3.7. Kilama Meyrê

Lê lê lê lê lê lê wî lê lê lê lê lê zozan sê ne
 Ez ê ji kêyfa dilê xwe bi te ra nakevme deştê gulan naçînim ruhana
 Lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê qaşimlê ne
 Wey gundîno wey cînarno hûnê Rebê alemê destê xwe nedin cotê zer memikên mi
 tev nedin emanetyê lê a bi xelqê ne ewww
 De were were were were were were Meyrê de wereee were Meyrê
 De lê lê Meyrê naçime zozanan
 Lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê zozan sar e
 Ji kêyfa dilê xwe bi te ra nakevime deştê gulan naçînim
 Lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê ruhan can e
 Wey gundîno wey cînarno hûn Xwedê neke pirsîyara qîzîn û bûkên vî dewrî vî
 zemanî ji min dîkin
 Hemû xortê li xelqê ra lebê ye qewl lo lê a bi qerar in
 De were were were were were Meyrêêê de were were were Meyrê
 De lê lê Meyrêêê were Kela Xînûsê roj bidime Meyrema
 Wî lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê meçû awa
 Dibê rabe vê dinyayê mi evdalê ji Xwedê kalê gundan neke
 Sîqalekê bide bejna bilind lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê lê belekçawa
 Şeytan û fesadê xelqê û alemê rabûne mal di gunda
 Şeytan û fesadê min û Meyrema min rabûne de lê lê lê lê lê ayy malî bava yêê ax
 De were were were were Meyrê de were were were Meyrê

Kilam kilameke evînîyê ye. Kilam bi devê xortek hatiye vegêran. Di kilamê da em weku cih bi navê Kela Xînûsê dihesin ku ev jî nîşanî me dide ku bûyerê li tanga Erzirom Xînûsê rû daye. Herwiha evîndara vegêrê xort Meyrê ye. Ji her du rêzikên dawî tê famkirin ku hin fesadên ji mala xortê vegêr nahêlin ew û Meyrê bigihêjine hev. Xort ji vê rewşê ecêbmayî dibe. Di seranserê kilamê da kela dilê xwe, hezkirina xwe, nefreta xwe ya li fesad û xêrnexwazan bi zar dike. Herwiha êşa negihîştina xwe ya Meyrê jî bi zar û ziman dike û heta tîrsa wî jî heye ku Meyrê di şûna wî da bi kalên gundan mahr bikin.

3.8. Kilama Wey Narînê

Wey narînê baranekê barî erdê
Ax û esman ay ay herê lê lê lê dost herê lêwww
Van xizêman keleşgewra mi law loy mi şîrîkê
Wey xaliqo şîrkê xizêmê dadikeve ser dev û lêva uyyy loyy bi didana
Yar herê lê uyy herê lê herê lê uyy dost herê lê herê lê herê lê
De were mal cînara oyyy mi cînara wey mi cînara wey mi cînara mi cînara wey mal di gunda
Cînar canê wezê ciyê tu yê loyyy bûlanixê
Cînar canê min ê baqeke gula cînarê te ax tev sûlixê
Uyyy yar herê lê uyyy dost herê looo
Emma îsal ji heft sal bû min cînara xwe we inda kiribû.
Wey xaliqo îsal pê da wez ketime ser salix û sûlûxa sewdalixê
Dost herê lê uyy herê lê herê lê mal cînar oyy mi cînar oy mi cînar oyy
De were mal cînar êy cînar êy cînar êy cînar êyyy al cînar oy mal di gunda
Cînar canê ji wê sibê cînara mi ji derê mala bavê xwe rebenê tê wû diçe way bi meşkê
Kirasê cînara mi ji qedîfê etlesê ecem e ji dawa sîsê êyyyy li xwe geş ke
Bila Xwedê mala mele û qazîkê welatê me da xera bike
Çawa serê vê payîzê orta min û cînara min û heft qola xatûnê reş kin
Yar herê lê uyy herê lê herê lê uyyy mal cînar êy cînar êy cînar êy
De were mal cînara uyyy min cînar ay min cînarê weyy cînar êyy mal cînara mal di gunda yêê

Ev kilam kilameke evînê ye. Kilam ji devê mêrekî hatiye vegêran. Vegêrê mêr li ser dildara xwe û eşqa xwe gotiye. Dîyar e ku dildara evîndar cînara wî ye. Piştî gelek salan evîndar dildara xwe peyda dike. Lêbelê mîna gelek rûdanên evîndarîyê hin kes dibin asteng bo ghiştina wî dildar/cînara wî. Li gorî kilamê yên ku nahêlin evîndar bigihêjin hev mele û qazîyên welatê wî ne. Ji ber vê mîmkûn e ev evîneke di navbera du dînen cuda de bin ku li Kurdistanê evînen trajîk ên bi vî rengî gelek qewimîne ku ev jî mînakek jê be. Ev kilam ji aliyê Hozan Şemdin, Dengbej Selahaddin ve jî hatiye gotin.

3.9. Kilama Axao (Senar Mamedî)

Yo yo yo yo yo yo yo yo yo yo yo yo de yo yo yo maqûlo yeqîn şer e
Wey axao vê sibê wezê Çemê Serhenanê sêyr lêketê Gilîdaxê ye
Maqûlo vê sibê wezê Çemê Serhenanê sêyr lêketê Gilîdaxê ye
Ji vê sibê şer e ser serê bavê li Esho
Kama û kerwanê Îranê dikişiyane ser cadê ye
Cewed vê sibê da bi sê denga gazî dikir digo bavê Eshed
Tu li meydanê bisekine ezê werme Têhrana şewitî bikim şikayeta cendirmê Îranê ye
De yo yo yo yo de yo yo de yo yo de yo yo yo maqûlo şer giran e
De yo yo yo yo yo yo yo yo yo yo axao şer giran e
Tu dêna xwe bidê wê sibekê ji Girê Bişîmana...? şer danane
Axao ji sibê girê da...? îmana şer danane
Tifinga destê Bavê Esho keçî caba Tırka ji yeqîn malê bi Alman e
Mi dî vê sibê du peya ji mal derketin xwe rext û çeka di pêçane
Ji peyayê ortê tê ji ber gula malê nehewiyane

Ji peyayê pê şayikê Senar Bavê Çengîz, reîsê êl û eşîrata Mamedîyan e
De yo yo yo yo êyyy yo yo yo yo êyyy de yo yo yo axao şer giran e
De peyayê pêşê Senar Bavê Çengîz reîsê êl eşîrata Mamedîyan e
De gurgê çavbel şêrê navmilpan e
Her çî wextê ortê meydanê disekine qisse dike ema serê çî axao çî maqûla nexuyane
De yo yo yo yo yo yo yo yo de yo yo yo axao yeqîn şer e
Ax de yo yo yo yo yo yo yo yo yo axao
Vê sibê wez ê Çemê Serhenana şewitî seyr lêkete
Zozanê sayîşeka şewitî seyr lêkete semta Serhenanê
Cewed sê denga gazî dikir Bavê Filît dêna xwe bidê
Ji ser serê Bavê Çengîz şer e xweş tê dengê tanqa li topa
Na welle babo giran e xweş tê dengê mîrata cebilxanê
Na welle babo giran e mîrata cebilxanê
Qorqima dara sê denga gazî dikir digo axao tu teslîm be
Ji tifiinga milê xwe bîne ji min re danêêê

Kilam kilameke mîrxasiyê ye. Şerê di navbera Kurdên Mamedî û dewleta Îranê ye. Ji kilamê tê famkirin ku aliyekî şer ji eşîra Mamedîyan in ku Bavê Esho, Bavê Filît, Senar Bavê Çengîz sê mîrxasên ji vê eşîrê ne û li hemberî wan jî li gorî kilamê kesekî bi navê Cewed heye ku van mîrxasên bi artêş û cendirmeyên Îranê tehdîd dike. Li gorî kilamê dîyar e ku Cewed karkaterekî xayîn e û li dijî van mîrxasên Mamedîyan şîrîk û hevkarê artêşa Îranê ye. Kilam balê dikêşe ser cengawerî û şerê mîrxasên eşîra Mamedîyan û xisûsen li ser Senar Mamedî anku Senar Bavê Çengîz. Em dizanin ku Senar Mamedî 1924an de li Selmasê hatiye dinê û ji eşîra Mamedîyan e. Senar di 17 saliya xwe da dikeve nav refên Hizbî Demokratî Kurdistanî Îran û dibe berpirsê liqê rojhelat û gelek xizmetan dike. Senar piştî salên 1960î li dijî rejîma Şah şerê çekdarî dike. Di sala 1965an de diçe tevîlî şoreşa başûrê Kurdistanê dibe û di şer de birîndar dikeve û teslîmê Îranê dikin û bi salan di zindanan Îranê de dimîne. Şer li minitîqeya Selmasê û li gorî kilamê li hêla Çemê Serhenanê (ev nav baş nehatiye tesbîtîkirin) pêk hatiye.

Me hêj tesbît nekiriye gelo cara ewil vê kilamê Îran Xanimê li ser straye yan ji dengbêjekî din girtiye. Lê eşkere ye ku vê kilamê li ser şerê Senar Mamedî yê li dijî Îranê gotiye.

ENCAM:

Îran Xanima Mucerrred (1951-2001) jî yek ji van hunermendan e ku yekem car bi awayekî fermî li rojhilatê Kurdistanê, di radyoya Êrmiyê de kilam strane. Radyoya Êrmiyê di sala 1969an de dest bi weşana Kurdî kiriye. Ji bilî Îran Xanimê dengbêjên weku Xalê Birê (Îbrahîm Newrozî 1928-2000), Hemîd Yûsifî (1926-1979), Mistefa Elîzade û Ehmed Ehmedî jî di Radyoya Êrmiyê de bi salan kilam strane. Giringiya Îran Xanimê di nav nerîta dengbêjiyê de bîyî Radyoya Êrmiyê nabe ku bê ravekirin. Loma di vê xebatê de qala Radyoya Êrmiyê û weku temsîlkara dengbêjên jin qala jiyan, kilam û şewaza Îran Xanimê hatiye kirin. Tê zanîn ku Îran Xanimê gelek kilam strane.

Em di vê xebatê de weku encam gihiştin çend xalên girîng. Ya yekem şewaza dengbêjiya Îran Xanimê û tesîrwergirtina wê ya ji Dengbêj Xalê Birê ye. Herwiha Îran Xanim nêzî şewaza dengbêjên Serhedê bi devoka Behdînî kilam strane. Ya duyem mîna gelek dengbêjên jin serborî û sernivîştî wê ya xemnak e ku ev dîyar bû ku bi nasnameya

wê ya jintiyê re gelek peywendîdar e. Herwiha vê nasnameya wê tesîrê li şêwaza kilambêjiya wê kiriye. Xisûsen di kilamên evîna trajîk da em bi deng û hîsiyata wê dihesin. Ya sêyem jî rola Radyoya Êrmiyê û tesîra wê ya li civak û dengbêjan û xuyabûna dengbêjên rojhilatê Kurdistanê bi awayekî neteweyî ye. Ji bo vê jî kilam Lo Axao ye ku li ser qeheremaneke neteweyî Senar Mamedî gotiye.

ÇAVKANÎ:

Elend, Kamran (2021) Kimliğı Terennüm Etmek; Erivan Radyosu Kürtçe Yayını, İstanbul: İletişim Yayınları.

Erkmen, Ayhan (2022) Çirokbêj: Bavê Lalo, <https://www.youtube.com/watch?v=J--GOkPdorc> (28.02.2022).

Mado, Eda (2011) Bave Fexriya-Eda Mado, <https://www.youtube.com/watch?v=RIsGiye7s8g> (07.03.2022).

Mahabad, Occo. Dengbêjekî Xelkî Museyîb Gülşenzade <https://occomahabad.wordpress.com/2021/07/19/dengbejeki-xelki-museyib-gulsenzade-occo-mahabad/> (14.01.2022).

Mahabad, Occo. Urmiye Radyosunun Kürt Yıldızları https://www.academia.edu/45414726/URMIYE_RADYOSUNUN_KURT_YILDIZLARI (14.01.2022).

Oremar, Kakşar (2016) Bername: Awaz, Mijar: Jiyan û Berhemî Hunerî Êran Xanim, <https://www.youtube.com/watch?v=-wXgheZQ7po> (14.01.2022).

Özmen, Berekat (2021) Ji Arşîva wî: Kilama Arifo Lawo, Bavê Lalo, Bavê Edo, Bavê Firhê, Lê Yeman/Domamê, Werî Lêlê/Zerîyê, Meyrê, Wey Narînê, Lo Axao/Senar Mamedî, Amed.

Parilti, Abidin (2006) Dengbêjler; Sözü'n Yazgısı, İstanbul: İthaki Yayınları.

Qado, Zilkif (2020) Can TV: Çiroka Bavê Lalo, <https://m.facebook.com/serocantatos/videos/842907296502411/> (03.03.2022).

Surûş, Ebdulkerîm (2016) Gilî û Gazinên Evîndaran; Ji Kelepora Kurmancên Îranê, İstanbul: Nûbihar.

Yaş, Zeyneb, (2020) Dengbêjiya Serhedê ji ser Zarê Jinekê: Êran Xan, <http://www.kovaradilop.net/2020/05/05/dengbejiya-serhede-ji-ser-zare-jineke-iran-xan-mucered/> (14.01.2022).

Perawez:

¹ Cihê ku ev îşaret lê ye, tê maneya ku ew der baş nehatiye famkirin û ne zelal e.

URMİYE RADYOSU'NDA DENGEBÊLİK VE DENGEBÊ İRAN HANIM MUCERED

ÖZET:

Her milletin sahip olduğu bir kültürü ve sanatı vardır. Bu sanat ve kültür farklı şekillerde ortaya çıkar. Kürtlerde dengbêjlik de bu sanatlardan biridir. Bu sanat çok yaygın bir gelenek olup Kürt kültürü hazinesinden beslenmektedir. İçinde toplumun anlatısı, tarihi, sesi ve çok renkliliği saklıdır. Bu gelenek ve kültür her ne kadar Kürtler arasında bazı sebeplerden dolayı zayıflamışsa da halen devam ediyor ve gelecek nesillere ulaşıyor. Bu gelenek içerisinde birçok dengbêj rengi ve sesiyle varoldu, geriye zengin bir hazine ve miras bıraktılar. Dengbêjlik sanatı tradisyonunda yetişen dengbêjlerden bir çoğu unutuldu, bir kısmı da temsilci gibi şan ve şöhretleriyle milletlerinin hafızasına kazıldılar. İran Hanım Mucered (1951-2001) da bu temsilcilerden biridir ki Doğu Kürdistan'da Urmîye Radyosu'nda ilk defa resmi bir şekilde kılamlar (şarkılar) söylemiştir. Urmîye Radyosu 1969 yılında Kürtçe yayına başlamıştır. Urmîye Radyosunda İran Hanım dışında Xalê Birê (İbrahim Newrozî 1928-2000), Hamid Yusifî (1926-1979), Mustafa Alizade ve Ehmed Ehmedî de Urmîye Radyosu'nda yıllarca kılam (şarkı) söylemişler. İran Hanım'ın dengbêjlik geleneğindeki önemi Urmîye Radyosu olmaksızın anlatılmaz. Bundan dolayı bu çalışmada Urmîye Radyosu'ndan ve kadın dengbêjlerin temsilcisi olarak İran Hanım Mucered'in hayatı, metodu ve şarkılarından bahsedilmiştir. Bilindiği gibi İran Hanım birçok şarkı söylemiştir. Bazı araştırmacılara göre bunların sayısı 200'e yakındır. Bu makalede, makalenin hacminden dolayı dokuz kılamı deşifre edilmiş ve değerlendirilmiştir. Urmîye Radyosu'nda ilk söylediği kılam da deşifre edilen kılamlar arasındadır. Bu çalışmada iki önemli nokta anlatılmaktadır. Birincisi kadın dengbêjlerin temsilcisi olarak İran Hanım'ın toplum karşısındaki dengbêjlik mücadelesi ve durumu ifade ediliyor. İkincisi de nasıllı Kafkasya'da Erivan Radyosu, Irak'da Bağdat Radyosu dengbêjlerin ses arşivi ve dengbêjlik için yeni bir dönem olmuşsa, aynı şekilde onların toplumla ilişkileri ve özellikle İran'da da Urmîye Radyosu Doğu Kürdistan denbêjlerinin yeri ve mekanı olmuştur. Bu çalışmada birkaç önemli noktaya ulaştık. Birincisi İran Hanım'ın dengbêjlik metodu ve Xalê Birê'den alım şeklidir. İkincisi birçok kadın denbêjler gibi efkırlı alın yazısı ve hayatı ki bu da onun kadın kimliğiyle bağlantılı olduğuna işaretler. Üçüncüsü de Urmîye Radyosu'nun rolü toplum ve denbêjlere etkisi ile Doğu Kürdistan'da milli bir şekilde denbêjlerin ortaya çıkması serüvenidir.

Anahtar Kelimeler: *Urmîye Radyosu, Dengbêjlik, Kılam/Şarkı, Kadın Dengbêjler, İran Hanım Mucered*

DENGBÊJ/SINGING IN RADIO URMIA AND DENGEBÊ İRAN KHANIM MUCERED

ABSTRACT:

Every nation has its own culture and art. This culture and art manifests itself in many ways. Among the Kurds, singing is one of these arts. This art is a widespread tradition of the Kurdish culture and language. It includes the traditions, history, sounds

and many colors of society. This culture and tradition among the Kurds, although weakened by various factors, still exists and is passed on to new generations. In this tradition many singers cast their voices and colors, leaving behind a rich legacy. Some of them were forgotten and some of them are in the memory of their nation as representatives with their names and voices and representations. Iran Mucerrred (1951-2001) is one of these artists who officially sang for the first time in East Kurdistan, on the radio of Urmia. Radio Urmia started broadcasting in Kurdish in 1969. In addition to Iran Khanim, singers such as Xalê Birê (Îbrahim Newrozî 1928-2000), Hamîd Yûsîfî (1926-1979), Mustafa Elîzade and Ehmed Ehmedî also sang for years on Radio Urmia. The importance of Iran Khanim in terms of dengbêjî can not be explained without Radio Urmia. Therefore, in this study, Radio Urmia talks about the life, *kilams* and style of Iran Khanim as a representative of women singers. It is known that Iran Khanim sings many *kilams* which according to some researchers number up to nearly two hundred. But in this article because of the size of the article nine of its keys have been deciphered and evaluated as an example. Her first song, which was broadcast on Radio Urmia, was also included in these decoded songs. Two important points are explained in this work. Iran Khanim is the representative of women dengbêjs; and also her situation and her challenge of dengbêjî in spite of the society is explained. Secondly, just as Radio Baghdad in Iraq, Radio Rewan in the Caucasus, has become a new era for the recording of dengbêjs, their relationship with society and the emergence of women dengbêjs in Iran, so Radio Urmia has become the place and shelter of the dengbêjs of eastern Kurdistan. We have reached some important points as a result of this work. The first is the style of Iran Khanim's vocals and her influence from Dengbêj Xalê Birê. The second is like many female voice actors and her tragic title which seemed to have a lot to do with her identity as a woman. Third is the role of Radio Urmia and its impact on society and the audience and the national identity of East Kurdistan.

Keywords: *Radio Urmia, Dengbêjî/Singing, Kilam/Song, Kurdish Woman Dengbêjs, Îran Khanim Mucerrred*